

Manichaean prayers; Number, time, content, and reciting method

Hadi Valipour¹ | Mohammad Shokri foumeshi²

1. Corresponding Author, Ph.D, student at the University of Religions and Denominations, Iran. E-mail: Hadi.Valipour.b@gmail.com
2. Department of Oriental Religions, Faculty of World Religions, University of Religions and Denominations, , Iran. E-mail: M.Shokrif@urd.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 1Décembre 2021

Received in revised form:

26 Décembre 2021

Accepted: 18 January 2022

Published online:

30 January 2022

Keywords:

Prayer,

Manichaens,

Hearers,

Elites prostration.

ABSTRACT

Prayer in the same meaning of special and important worship along with uprising, bowing, prostration and more or less similar rituals in different religions, has also existed in Manichaean religion. Praying is an example of praising the greatest god or religious deities with pre-defined recitation and deeds, specific time periods, a definite number and recurrence of the day and night among all religious groups. Of course, even after a long time, the rites of prayer is less changed and its traditional face is preserved but issues such as the number of prayers of the Manichaean hearers and elites, the number of prostrations, the time of holding, and the content and manner of reciting the prayers have brought many ambiguities. The only progressive way to resolve these ambiguities is to re-compare and refine the various Manichaean-related sources in order to bring some innovation and progress to previous research. In this study, for the first time, a number of slips of the authors of ancient texts and contemporary Manichaean researchers regarding the number, time and content of Manichaean prayers are corrected, and a new schedule based on ancient sources for the prayers of hearers and elites and the number of their prostrations is cited.

Cite this article: Valipour, H., & Shokri Foumeshi, M. (2021). Manichaean prayers; Number, time, content, and reciting method *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 5 (2), 83-98. DOI: 10.22111/jrm.2022.41729.1084

© The Author(s).

DOI: 10.22111/jrm.2022.41729.1084

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

نمازهای مانویان؛ شمار، زمان، فحوا و شیوه خوانش

هادی ولی پور^۱ | محمدشکری فومشی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، رشته ادیان شرق، گرایش ادیان ایران، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، ایران. رایانامه: Hadi.Valipoor.b@gmail.com

۲. استادیار، گروه ادیان شرق، دانشکده ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: M.Shokrif@urd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	نماز به همان معنای عبادتی ویژه و پراهمیت همراه با قیام، رکوع، سجود و آدابی کمابیش مشابه در ادیان مختلف، در کیش مانوی نیز وجود داشته است. از آنجا که نماز خواندن مصداق ستایش بزرگترین ایزد یا ایزدان دینی با اذکار و اعمالی از پیش تعریف شده، بازه‌های زمانی خاص، شماری معین و تکراری شبانه‌روزی در میان تمام گروه‌های دینی است بالطبع حتا پس از گذشت مدتی مدید، کمتر دچار تغییر می‌گردد و چهره سنتی آن محفوظ می‌ماند اما با این وجود مسائلی مانند تعداد نمازهای نیوشایان و برگزیدگان مانوی، شمار سجده‌ها، زمان برگزاری، و فحوا و شیوه خوانش نمازها ابهامات فراوانی را با خود به همراه آورده است. تنها راه پیش‌رو برای حل این ابهام‌ها، مقایسه و دقت دوباره در منابع گوناگون مرتبط با مانویت است تا موجب اندکی نوآوری و پیشرفت در پژوهش‌های پیشین گردد. در این پژوهش، برای نخستین بار تعدادی از لغزش‌های نویسندگان متون کهن و مانوی پژوهان معاصر در خصوص شمار، زمان و محتوای نمازهای مانویان تصحیح گردیده، و زمان‌بندی جدیدی برای نمازهای نیوشایان و برگزیدگان و تعداد سجده‌های ایشان با استناد به منابع کهنی که تاکنون مغفول مانده بود طرح شده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۱۰	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۰/۱۰/۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۱/۱۰	
واژه‌های کلیدی:	
نماز، مانویان، نیوشایان، برگزیدگان، سجده	

استناد: ولی پور، هادی و شکری فومشی، محمد (۱۴۰۰). عنوان مقاله. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۵ (۱)، ۸۳-۹۸.

DOI: 10.22111/jrm.2022.41729.1084

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

بیان مسأله

نوشته‌های مانی و برگزیدگان مانوی از گنجینه‌های ممتاز دینی و ادبی به شمار می‌روند. مانویان در نثر و شعر بسیار خوش‌قریحه و ظریف بودند و متون نیایشی ایشان گلستان و بوستانی از واژگان بشکوه و درخشان است. در مزامیر مانوی، امید، شادی، فرخندگی، دانش، زندگی و روح زیبای نیاز و نیایشگری موج می‌زند. در یکی از این مزامیر آمده است:

کسی که مزموری را به آواز بخواند، مانند کسی است که تاج گل می‌بافد، آنان که پس از او پاسخ می‌دهند، چون کسانی‌اند که گل سرخ به دستشان دهند.

سرودخوان یا چاووشی خوان مانوی، شعری را به تنهایی می‌خوانده و در پایان، همه شرکت‌کنندگان در نیایش‌های دسته‌جمعی پاره‌ای از شعر را تکرار می‌کردند (اسماعیل پور، ۱۳۹۷، ص. ۱۴).

سوال اینجاست هنگامی که جماعتی دینی، اینگونه جایگاه نیایش و ستایش فردی و جمعی را ارج می‌نهند بالطبع برای نمازهای شبانه‌روزی خود حرمتی دوچندان قائل بوده و تلاش می‌کنند تا اذکار و آداب نماز را با دقتی مضاعف به‌جا بیاورند اما این تراث ارزشمند آنقدر طعمه آتش حوادث روزگار گردید که سهمی ناچیز از آن بر جای ماند بدانسان که حتی شمار، زمان، محتوا و شیوه خوانش نمازهای مانویان در میان پژوهشگران مانوی در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. این مسأله موجب شد تا بازنگری مجددی در متون اصیل مانوی و کتابهای مانوی‌پژوهان صورت گیرد و برخی از نکاتی که تاکنون از دید ایشان پنهان مانده بود آشکار گردد.

پیشینه بحث

نمازهای مانویان و مسائل مربوط به آن از قبیل شمار، زمان، فحوا و شیوه خوانش هیچگاه در میان پژوهشگران این دین، مورد توجه جدی قرار نگرفته و در نتیجه اثر مستقل و جامعی نیز پیرامون آن نگاشته نشده است. البته این امر با توجه به پرسش‌های بنیادینی که هنوز در رابطه با مسائل اصلی این دین وجود دارد کاملاً طبیعی است؛ مسائلی از قبیل خاستگاه‌ها، اصالت، ریشه‌ها و عناصر تشکیل‌دهنده کیش مانوی، اسطوره آفرینش مانوی و بازسازی آن با کمک منابع تاریخی و متون اصیل خطی تورفان و کلن، جامعه مانوی، شعایر، مناسک، فرهنگ و هنر مانوی. به علاوه سوالات تاریخی فراوانی که پیرامون شخص مانی و سرنوشت جانشینان وی وجود دارد تا آن جا پژوهشگران را به کاوش انگیخته که دیگر نوبت به مسأله‌ای مانند کیفیت نماز نرسیده است تا پیرامون آن نظریات

مختلفی ارائه کنند. در بیشتر آثاری که توسط مانی‌پژوهان به عنوان پژوهش‌های عمومی نگاشته شده، در خصوص نماز مانویان نیز اندکی کمتر یا بیشتر از یک صفحه مطالبی تقریباً یکسان آمده و مهمترین منبع کهن ایشان نیز الفهرست ابن ندیم بوده است.

شمار نمازها

مانوی‌پژوهان معاصر، به نقل از متون کهنی که پیرامون مانویان صحبت کرده‌اند، نماز را از مهم‌ترین شعایر مانوی دانسته‌اند. در خصوص شمار نمازها، برخی تنها به چهار نماز در طول شبانه‌روز اشاره کرده و برخی نیز دو شمار متفاوت را ذکر کرده‌اند؛ برگزیدگان در شبانه‌روز هفت بار و نیوشایان چهار بار نماز می‌خواندند. (تقی‌زاده، ۱۳۳۵، ص ۵۱؛ بهار و اسماعیل‌پور، ۱۳۹۴، ص ۳۴).

به نظر می‌رسد مهمترین منبع پژوهشگران مانویت برای تعداد نمازهای مانویان، کتاب الفهرست ابن ندیم است اما در نقل ابن ندیم تنها چهار یا هفت نماز واجب دانسته شده و صحبتی از اختصاص این شمار به نیوشایان و برگزیدگان نشده است (ابن ندیم، ۱۹۹۷، ص ۴۰۶). ازین رو نخستین پرسش این پژوهش آن است که بنا بر کدام منبع معتبر، چهار بار نماز خواندن به نیوشایان و هفت بار نماز خواندن به برگزیدگان تعلق گرفته است؟

در ملل و نحل از چهار نماز در شب و روز سخن رفته و ذکری از هفت بار نماز نشده است (شهرستانی، ۱۳۶۴، ص ۲۹۳).

تاردیو نیز تنها از وجوب چهار نماز برای مانویان غیر روحانی و نیوشاگ یاد کرده اما از هفت نماز سخنی نگفته است. (تاردیو، ۱۴۰۰، ص ۱۲۴)

شگفت آنکه برخی پژوهشندگان مانوی معاصر مانوی چهاربار نماز خواندن مانویان را مطابقت با چهاربار نماز جماعت خواندن مسلمانان دانسته‌اند (de Blois, 2000:51) اما از آنجا که مسلمانان پنج بار نماز جماعت می‌خوانند برای جبران این تفاوت عدد چهار و پنج، چنین پنداشته‌اند که مسلمانان نماز صبح را به جماعت، در مساجد یا در انظار عموم برگزار نمی‌کنند (همان‌جا)؛ درحالی‌که سنت جماعت خواندن نماز صبح (صلاة الفجر) در میان مسلمانان هنوز هم به ویژه در جوامع اهل سنت پابرجاست تا چه رسد به مسلمانان صدر اسلام یا زمان وفات ابن ندیم و ابوریحان در سده پنجم قمری که اینگونه احکام با شدت و حدت بیشتری برگزار می‌گردید.

نخستین شخصی که از اختصاص چهار نماز به نیوشایان و هفت نماز به برگزیدگان سخن گفته

ابوریحان است. وی با اینکه در آثار الباقیه به هنگام سخن گفتن از قوانین و احکام شریعت مانوی مانند صیام و صدقه، سخنی از نمازهای ایشان به میان نیاورده (داناسرشت، ۱۳۸۶، ص. ۳۰۸) اما در کتاب دیگرش به نام «إفراد المقال فی أمر الظلال»^۱ و در اثنای سخن از زمان نماز مانویان، در بخش ۱۳۴، ذیل عنوان "نماز دیگر ادیان"، چهار نماز برای نیوشایان، هفت نماز برای گزیدگان و سپس زمان نمازها را ذکر می‌کند. (Kennedy, 1976: 141, 142)

بنابراین به نظر می‌رسد تنها منبع کهنی که از اختصاص چهار نماز به نیوشایان و هفت نماز به برگزیدگان سخن گفته کتاب «إفراد المقال فی أمر الظلال» ابوریحان است و استناد به گفته ابن ندیم در این مسأله، ناتمام می‌نماید.

طهارت پیش از نماز

نمازهای مانویان با وضو و طهارت همراه بود به این ترتیب که با آب روان یا راکد مسح می‌کردند (ابن ندیم، ۱۹۹۷، ص. ۴۰۶) و در مواقع ضرورت با شن یا نظیر آن (تقی‌زاده، ۱۳۳۵، ص. ۵۱). برخی پژوهشگران مانوی، طهارت را شرط واجب ورود به نمازخانه و محراب به شمار آورده‌اند (تاردیو، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۴)

قبله نماز

مانویان روزها رو به خورشید و شب‌ها رو به ماه نماز می‌گزاردند (1.Keph. 80, p. ۱: ۱۹۳) و هرگاه خورشید و ماه آشکار نبود رو به شمال و ستاره قطبی نماز می‌خواندند. (Kennedy, 1976: 76)

جهت قبله از همان روزهای نخست تاریخ مانویت، از هر سو تفسیرهای غلط و حملاتی را برانگیخت. مانی در رازان به آن‌ها چنین پاسخ داده است: «خورشید و ماه، راه ما هستند و دروازه‌هایی که از طریق آن‌ها به سوی جهان هستی خود، پیش می‌رویم» یعنی به سوی زادبوم بهشتی خویش. نماز و آدابش سخت به هم مرتبط بودند. (تاردیو، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۴)

^۱ . متن عربی این کتاب در ۱۹۴۸ م. در حیدرآباد دکن در ضمن رسائل بیرونی (رساله ی دوم) با وضعی بسیار مغشوش و ناقص به چاپ رسیده است. در این رساله مهم، بیرونی در ۳۰ باب به مسائل پیرامون سایه‌ها و مسائل و محاسبات مربوط به آن و همچنین به برخی مسائل مرتبط با سایه‌ها اعم از مباحث ریاضی، نجومی، ادبی، آیات قرآن کریم، حکایاتی از انجیل، و حتی برخی ضرب المثل‌ها پرداخته است. E.S. Kennedy در ۱۹۷۶ ترجمه و شرح انگلیسی این کتاب را در دو جلد به چاپ رسانده است.

زمان نمازها

دومین پرسش کلیدی این پژوهش زمان نمازهای چهارگانه و هفتگانه مانویان است. با اینکه در الفهرست از دو گونه نماز چهارگانه و هفتگانه برای مانویان سخن رفته اما تنها زمان نماز چهارگانه بیان شده است. نماز نخست در هنگام زوال، نماز دوم میان زوال و غروب آفتاب، نماز سوم بعد از غروب آفتاب و نماز چهارم با گذشتن سه ساعت از غروب آفتاب اقامه می‌شد (ابن ندیم، ۱۹۹۷، ص. ۴۰۶؛ تقی‌زاده، ۱۳۳۵، ص. ۵۱).

کلمه زوال در جامعه دینی مسلمانان برای زمان نماز ظهر به کار می‌رفته و ابن‌ندیم نیز به جهت مسلمان‌بودنش از همان اصطلاح استفاده کرده است اما تاردیو با لغزشی عجیب، زوال را به معنای طلوع خورشید گرفته و برگزاری نمازهای چهارگانه را در بازه زمانی طلوع خورشید تا شب دانسته یعنی نماز صبح، ظهر، مغرب و عشا. (تاردیو، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۴). اگر گفته شود شاید منبع تاردیو برای زمان نمازهای چهارگانه، الفهرست ابن‌ندیم نبوده و وی از همان کتاب «إفراد المقال فی أمر الظلال» ابوریحان استفاده کرده آنگاه سوال دیگری پیش می‌آید که چرا تاردیو در خصوص نمازهای هفتگانه برگزیدگان و زمان آنها هیچ سخن نگفته است و چرا زمان‌هایی را که نقل کرده با ابوریحان مطابقت ندارد؟!.

اما بیرونی با اینکه در آثار الباقیه سخنی از نمازهای مانویان نگفته بود در کتاب «إفراد المقال فی أمر الظلال» از زمان نماز مانویان به دقت سخن گفته است؛ وی زمان چهار نماز نیوشایان و هفت نماز برگزیدگان را به دقت ذکر میکند: (Kennedy, 1976: 141, 142)

ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
نیوشایان	سحر	طلوع آفتاب	ظهر	-----	شب (غروب آفتاب)	-----	-----
برگزیدگان	سحر	طلوع آفتاب	ظهر	عصر	شب (غروب آفتاب)	نیم ساعت بعد از شب	نیمه شب

با توجه به تخصص و دقتی که ابوریحان به عنوان یک ماراختر دانشور داشته منطقی می‌نماید که

گفته وی بر ابن ندیم رجحان یابد و زمان‌های ذکر شده در نسخه ابن‌ندیم به دلایل مختلف ناتمام باشد؛ نسخه‌های تصحیح‌شده الفهرست ابن‌ندیم توسط فلوگل،^۲ رودیگر،^۳ مولر،^۴ محمدرضا تجدد و دیگران هنوز هم با مشکلات فراوانی روبروست^۵ و چه بسا این ناهماهنگی در نقل از سهو نسخه‌نویسان اولیه باشد. در الفهرست علاوه بر اینکه هیچ یک از اوقات نماز برگزیدگان بیان نشده است حتا در ذکر زمان نمازهای نیوشایان نیز راه متفاوتی را طی کرده است.

شگفت آنکه برخی پژوهشگران مانوی سخن ابن‌ندیم را نیز در کنار ابوریحان درست دانسته و اینگونه توجیه کرده‌اند که بیرونی نیز در کتاب افراد المقال فی أمر الظلال، مانند ابن ندیم اوقات نماز را از ظهر آغاز کرده و این شباهت با متن ابن ندیم نمی‌تواند بی‌دلیل باشد؛ شاید بیرونی به سنتی از نمازخواندن مانویان اشاره کرده که پیش از ابن‌ندیم جاری بوده و هنوز از سنت نمازخواندن مسلمانان متأثر نگشته بود. (Beduhn, 2009:77; de Blois, 2000, 51)

همانگونه که گفته شد اثرپذیری زمان نماز مانویان از مسلمانان سخنی غیرمستند است زیرا مسلمانان (اهل سنت) در پنج وقت نماز می‌خوانند و مانویان در چهار وقت.

همچنین علت اینکه بیرونی در کتاب خود ابتدای زمان مانویان را از ظهر آغاز کرده نه از صبح، ارتباطی به شباهت با نقل ابن ندیم ندارد؛ بلکه اگر تمام کتاب ابوریحان مطالعه شود دلیل این مطلب آشکار می‌گردد؛ موضوع کتاب وی همچنان که از نامش (ظلال) پیداست در خصوص سایه‌هاست و سایه طبیعتا وقتی معنا پیدا می‌کند که چند ساعتی از پیدایی آفتاب در آسمان گذشته باشد. بیرونی در همه جای کتاب نامبرده وقتی صحبت از اوقات نماز می‌شود، چه نماز مسلمانان باشد و چه غیرمسلمانان، ابتدا نماز ظهر را ذکر می‌کند و بر اساس سایه آفتاب و جهت و اندازه سایه شاخص، اوقات نمازهای دیگر را تعیین می‌نماید. بنابراین این توجیه که ابوریحان اوقات نماز را مانند ابن ندیم از ظهر آغاز نموده اختصاصی به مانویان ندارد و ابوریحان حتا نمازهای مسلمانان را نیز از نماز ظهر آغاز می‌نماید. علاوه بر این ابوریحان در کتاب قانون مسعودی اشاره می‌کند که عرب جاهلی، مسلمانان، یهودیان، مسیحیان و مانویان ابتدای روز [عرفی یا شرعی] را از شب قبل می‌دانند

². Gustav Leberecht Flügel

³. Johannes Roediger

⁴. August Müller

⁵. امیدوارم در مقاله‌ای جداگانه به تصحیح بخش مانویت کتاب الفهرست بپردازم.

(بیرونی، ۱۹۵۴، ص. ۶۶) بنابراین وی سنت مانویان و مسلمانان و دیگر دینداران را در آغاز صبح از ساعاتی قبل از سحر یکسان می‌داند. اشاره بیرونی در اینجا به اوقات عرفی یا شرعی نزد جوامع دیندار و غیردیندار است که اعمالی دینی مانند نوافل شبانه و صبحگاهی یا برخی کارهای روزانه مانند کشاورزی را زمانی به جا می‌آورند که هنوز روز در اصطلاح نجومی‌اش آغاز نشده و طلوعی صورت نگرفته است اما از جهت عرفی یا شرعی، روز آغاز شده است. بنابراین ابوریحان نماز ظهر مانویان را به عنوان اولین نماز ذکر می‌کند نه به این خاطر که ابتدای اوقات شرعی ایشان را از ظهر می‌دانسته یا به سنتی کهن نزد مانویان اشاره داشته بلکه مقتضای کتاب افراد المقال فی امر الظلال که پیرامون سایه‌هاست اینگونه بوده است.

فحوا و شیوه خوانش

سومین پرسش پژوهش در خصوص فحوای نمازهای مانویان و صحت نقل‌های صورت گرفته در این حوزه است که به نظر می‌رسد نیاز به بازبینی و ترجمه مجدد دارد. پژوهشگران مانویت، نمازهای چهارگانه مانویان را در خطاب به چهار حقیقت دانسته‌اند (Beduhn, 2009: 77). در نماز، علاوه بر یادکردن هر یک از ایزدان، اتحاد چهارگانه خدا، روشنی، قدرت و خرد را نیز می‌ستودند (بهار و اسماعیل‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۳۴). ایمان به چهار حقیقت نخستین امری شمرده شده که مانی بر پیروان خود واجب کرده است: ایمان به شهریارِ سرزمینِ روشنی، ایمان به نور وی، ایمان به نیروی وی و ایمان به حکمت وی (ابن ندیم، ۱۹۹۷، ص. ۴۰۶).

متاسفانه برخی مترجمان الفهرست از آن رو که با اصطلاحات دین مانوی آشنا نبوده‌اند "شهریار بهشت روشنی" را به "فرشته جنان نور" معنا کرده‌اند که به تعبیری همان "فرشته بهشت روشنی است". این اشتباه در ترجمه از آنجا ناشی شده که لفظ "مَلِک" بر وزن "پَرش" در متن عربی ابن ندیم به معنای شهریار و پادشاه، به اشتباه "مَلِک" بر وزن "فلک" خوانده شده به معنای فرشته.

در ادامه متن الفهرست، هر یک از آن چهار حقیقت تبیین می‌شوند:

"خداوند جلّ اسمه فرشته جنان النور است و نور او آفتاب و ماه، و قوتش فرشتگان پنجگانه نسیم و باد و نور و آب و آتش بوده و حکمتش همین دین مقدس است که بر پنج معنا استوار است: معلمان فرزندان حلم، مستمعان فرزندان علم، کشیشان فرزندان عقل، صدیقان فرزندان غیب و سماعان فرزندان فطانت"

اگر این متن مطابق اصطلاحات مانوی ترجمه شود اینگونه خواهد شد:

"خداوند شهریار بهشت روشنی است، و روشنی او مهر و ماه،^۶ و نیرویش سرزمین‌های پنجگانه نسیم، باد، روشنی، آب و آذر، و خردش همان دین مقدس که در پنج مقام جای گرفته است: آموزگاران، فرزندان رامش، اسپسگان، فرزندان دانش، مهستگان، فرزندان بینش، برگزیدگان، فرزندان رازش و نیوشایان فرزندان هوشش".

سلسله مراتب مانویان که به لطف گزارش‌های آگوستین قدیس در کتاب معروفش "پیرامون بدعت‌ها"^۷ به جا مانده، درستی مطالب الفهرست را تایید می‌کند (262Teigen,2021): پژوهشگران مانوی بر این نکته اتفاق نظر دارند که سلسله مراتب مانویان با اثرپذیری از مسیحیان به این ترتیب بوده است:

۱۲ آموزگار^۸، ۷۲ اسپسگ^۹ و ۳۶۰ مهیستگ^{۱۰}.

در ترجمه الفهرست، عبارت "قوّه الأملاک الخمسة" به "قوتش فرشتگان پنجگانه" ترجمه شده در حالیکه کلمه "املاک" به معنای "سرزمین‌ها" است نه "فرشتگان" زیرا در تمام کتاب الفهرست هر جا که ابن ندیم خواسته مفهوم "فرشتگان" را برساند از کلمه "ملائکه" استفاده کرده و تنها جایی که کلمه "املاک" را آورده در همین عبارت است و بنا به لغت عرب کلمه املاک در اینجا جمع مَلک بر وزن فَلَک نیست بلکه جمع مَلک بر وزن صَبَح است به معنای سرزمین.

بنابر آنچه ابن ندیم نقل کرده نماز نیوشایان مانوی ۱۲ سجده داشته است (تجدد، ۱۳۸۱ص.۵۹۳). برخی مانی‌شناسان این نماز را همراه با ۱۲ رکوع دانسته‌اند که ظاهراً سهو القلم است (اسماعیل‌پور،

^۶. این عبارت مقداری مبهم است. ایمان به «مهر و ماه» معنای مناسبی را افاده نمی‌کند زیرا ایمان از مقوله غیب است و به غیرمحسوسات تعلق می‌گیرد مانند ایمان به خدا، فرشتگان یا نیروی معنوی پیامبران و اولیای الهی. علاوه بر اینکه "نور پدر روشنی" در اصطلاح مانویان به مهر و ماه گفته نمی‌شود مگر با توجیهاتی دور. به نظر نگارنده این کلمه در اصل «نیرین» به معنای «دو نور» بوده و از آنجایی که معنای عرفی «نیرین» در لغت عرب همان مهر و ماه است ابن‌ندیم نیز به اشتباه «نیرین» را به همین معنا آورده است. اما در اینکه معنای «دو نور» در مانویت چه می‌تواند باشد با مراجعه به انواع تثلیث‌های مانوی قابل درک خواهد بود. این دو نور با پدر روشنی، یکی از تثلیث‌های چندگانه مانوی است مانند پدر بزرگی، مادر زندگی و انسان ازلی.

^۷. De haeresibus

^۸. Teachers

^۹. Bishop

^{۱۰}. Presbyters

۱۳۹۸، ص ۴۳).

تعداد قیام‌های قبل و بعد از سجود ذکر نشده است اما بنابر متن الفهرست، نماز با ایستادن در مقابل خورشید آغاز شده و در نهایت با سجده دوازدهم خاتمه می‌یابد که در این صورت نماز مانویان مرکب از ۱۲ تک‌سجده و ۱۲ بار قیام خواهد بود. تقدس عدد ۱۲ نیز که نزد مانویان آشکار است. ذکرهای شش سجده از دوازده سجده مانویان در نمازهای شبانه‌روزی در الفهرست بیان شده اما به جهت ناآشنایی ابن ندیم با اصطلاحات مانوی و همچنین ناآشنایی مترجمان الفهرست، مناسب است که عبارات سجده‌ها بازترجمه شوند. پیش از ترجمه، ذکر این نکته شایان است که در دعاها و نمازهای مسلمانان از دو ذکر "تبارک الله" و "سبحان الله" یاد شده است؛ این دو ذکر به ویژه "سبحان الله" به فراوانی در سجده‌های مانویان تکرار شده و تنها به جای کلمه "الله" از شخصیت‌های مقدس مانوی یاد شده است. با نظرداشت این نکته ابتدا متن عربی ابن ندیم، سپس ترجمه محمدرضا تجدد و در آخر ترجمه پیشنهادی ارائه می‌گردد:

السجدة الأولى: "مبارک هادینا الفارقلیط رسول النور و مبارک ملائکته الحفظه و مسیح جنوده النیرون"

سجده نخست: مبارک است راهنمای فارقلیط، پیامبر ما و مبارک است فرشتگان نگهبان او و مسیحان لشکریان پرتوافشان او.

"خجسته باد راهنمای ما فارقلیط! فرستاده روشنی.

خجسته باد فرشتگان نگهبان او.

و پاک و منزهد جنگاوران روشنی‌بخش وی".

در ترجمه تجدد، عبارت "مسیح جنوده النیرون" به درستی ترجمه نشده است.

السجدة الثانية: "مسیح أنت أيها النیر مانی هادینا أصل الضیاء وغصن الحیاء الشجرة العظيمة التي هي شفاء کلها"

سجده دوم: به پاکی یادشده‌ای تو ای مانی پرتوافشان و راهنمای ما که ریشه روشنایی و

نهال زیستی و شجره بزرگی هستی که تمامش بهبودی‌بخش است.

پاک و منزهی تو! ای روشنی‌بخش! مانی!

راهنمای ما!

بُن روشنی و شاخه زندگی!

آن درخت بزرگ که سراسر، درمان است.

از آنجا که کلمه "الحیاء" در قاموس سرودها و نیایش‌های مانوی کلمه‌ای ناآشناست و در عوض کلمات "زندگی" و "زنده" در میان مانویان بسیار پربسامد است به نظر می‌رسد نقل کلمه "الحیاء" ناشی از اشتباه نسخه‌نویسان باشد که به جای "الحیاء" به معنای زندگی، واژه "الحیاء" را آورده‌اند.

السجدة الثالثة: أسجد وأسبح بقلب طاهر ولسان صادق للإله العظيم أبي الأنوار وعنصرهم مسبح مبارك أنت وعظمتك كلها وعالموك المباركون الذين دعوتهم يسبحك مسبح جنودك وأبرارك وكلمتك وعظمتك ورضوانك من أجل أنك أنت الإله الذي كله حق وحياء وبر.

سجده سوم: سجده کنم و تسبیح گویم با قلبی پاک و زبانی راستگو، خداوند بزرگی را که پدر انوار و عناصرشان بوده، و به پاکی یاد شوی و مبارکی تو و تمام عظمت و عوالم مبارکی که آنها را به خود خوانده‌ای و تسبیح گویند تو را مسبحان لشکریان تو و ابرار تو و کلمه تو و عظمت تو و رضوان تو. برای آنکه تویی تو، آن خداوندی که سر به سر حق و حیات و نکویی هستی.

پیشانی بر خاک می‌نهم!

و خداوندگار بزرگ، آن پدر و عنصر همه روشنان را به پاکی نماز می‌برم.

پاک و خجسته‌ای تو و همه بزرگی‌ات!

و پاک و خجسته است سرزمین‌های فرخنده‌ات که آنها را فراخواندی!

نماز برند تو را همه آفرین‌گویان جنگاوران تو! ارداوان تو! کلمه تو! بزرگی تو! و بهشت تو!

زیرا که تنها تویی آن خداوندگاری که سراسر، راستی و زندگی و نیکویی هستی.

السجدة الرابعة: أسبح وأسجد للالهة كلهم وللملائكة المضيئين كلهم وللانوار كلهم وللجنود

كلهم الذين كانوا من الاله العظيم

سجده چهارم: نمازگزارم و سجده نمایم برای همه خدایان و همه فرشتگانی که در سایه تو

بوده و برای همه انوار و همه لشکریانی که تمامشان تعلق به آن خداوند بزرگ دارند.

به پاکی یاد کنم!

و سر بر خاک نهم!

برای همه ایزدان و همه فرشتگان روشنی بخش!
و برای همه روشنان و جنگاوران!
که همگی از خداوندگار بزرگ فراخوانده شده‌اند.

السجدة الخامسة: أسجد وأسبح للجنود الكبراء وللالهة النيرين الذين بحكمتهم طعنوا
وأخرجوا الظلمة وقمعوها
سجده پنجم: سجده کنم و نماز گزارم برای لشکریان بزرگوار، برای خدایان پرتوافشانی که
به حکمت خود، ظلمت را زده و رانده و نابود کردند.

پیشانی به خاک نهم!

و به پاکی نماز برم!

برای جنگاوران بزرگ! و ایزدان روشنی بخش!

که با خرد خویش، تاریکی را زخم زدند، بیرون راندند و سرنگون ساختند.

السجدة السادسة: أسجد وأسبح لأبي العظمة العظيم المنير الذي جاء من العلمين
سجده ششم: سجده کنم و نماز گزارم برای پدر بزرگوار، همان بزرگوار درخشان که از علمین
آمده است.

سر بر خاک نهم!

و به پاکی یاد کنم!

از پدر بزرگی!

آن بزرگ روشنی بخش که از بهشت روشنی آمده است.

در الفهرست کلمه "العلمين" آمده و مترجم در پانوشت آن را سرزمینی در منطقه شام دانسته است
(تجدد، ۱۳۸۱، ص. ۵۹۳). پر روشن است که پدر بزرگی در مانویت ارتباطی با سرزمین شام ندارد و به
نظر می‌رسد بار دیگر اشتباه نسخه‌نویسان موجب این خوانش شده است. حدس نگارنده این است که
کلمه مقصود "العَلِيّين" بوده که به جهت شباهت با "العلمين" به جای یای نخست حرف میم نگاشته
شده و معنایی کاملاً دور را افاده کرده است. روشن است که جایگاه پدر بزرگی در مانویت همان
بهشت روشنی یا به تعبیر عربی "العَلِيّين" به معنای جایگاه مینویان است.

روشن نیست چرا ابن ندیم از گفتن اذکار شش سجده باقی مانده صرف نظر کرده و تنها با عبارت "و به این ترتیب تا سجده دوازدهم"^{۱۱} خیل پژوهشگران مانوی را در حیرت رها کرده است. پس از آن نیز عبارتی مبهم تر را اضافه کرده که تاکنون توسط مانوی پژوهان رازگشایی نشده است و مترجمان هم با ترجمه اشتباه خود بر ابهام آن افزوده اند:

فإذا فرغ من الصلوات العشر ابتداءً في صلاةٍ أخرى ولهم فيها تسبيح لا حاجة بنا إلى ذكره
پس از فراغت از این نمازهای ده گانه، نماز دیگری را شروع کند و آن نیز سجده‌هایی دارد که ما نیازی به ذکر آنها نداریم.

نخست آنکه ابن ندیم صحبت از نمازهای ده گانه می کند که عبارتی کاملاً مبهم است. کدام نمازهای ده گانه؟ نمازهای چهارگانه نیوشایان و نمازهای هفت گانه برگزیدگان روشن است اما نمازهای ده گانه متعلق به کدام طائفه است؟

دوم آنکه ابن ندیم گوید پس از این نمازهای ده گانه، نماز دیگری را آغاز کند! یعنی مجموع نمازها به عدد یازده رسیده است و باید گفت نمازهای یازده گانه مانوی! برخی مترجمین عبارت نمازهای ده گانه را به سجده‌های دوازده گانه ترجمه کرده اند (ابوالقاسمی، ۱۳۹۰، ص ۲۸) که با متن عربی ناسازگار است زیرا ابن ندیم در هیچ کجای متن به جای لفظ سجده، لفظ صلات را نیاورده است و همیشه هر کدام از صلات و سجده دقیقاً به معنای خاص خود بکار رفته اند.

در انتهای متن، آمده است که همه نمازها یکسان اند و هر چه در نماز نخست گفته شده در سایر نمازها نیز باید تکرار شود. نام نماز نخست را هم نماز بشیر^{۱۲} دانسته است (ابن ندیم، ۱۹۹۷، ص ۴۰۶) مانوی پژوهان غربی مناجات ده آیه‌ای مشابهی را در مجموعه P.Kellis VI یافته‌اند که شباهت بسیاری با همین قطعه دوازده آیه‌ای ابن ندیم دارد (Teigen, 2021, 190) و برای بیان نقاط شباهت و مفارقت آن باید مقاله‌ای جداگانه نگاشته شود.

اما ابوریحان بدون اینکه پیرامون کیفیت نماز نیوشایان نکته‌ای بگوید در متن کتاب "إفراد المقال فی أمر الظلال" از تعداد سجده‌های نمازهای هفت گانه برگزیدگان بر اساس این جدول سخن گفته است: (Kennedy, 1976: 142)

^{۱۱} . علی هذا إلى السجدة الثانية عشرة

^{۱۲} . صلاة البشير

ردیف	اوقات نماز	تعداد سجده‌ها
۱	سحر	۵۰
۲	طلوع آفتاب	۲۶
۳	ظهر	۳۷
۴	عصر	۲۱
۵	غروب آفتاب	۲۵
۶	نیم ساعت پس از غروب	۲۵
۷	نیمه شب	۳۰

وی تبصره‌ای را نیز به این جدول اضافه کرده است که تعداد سجده‌های برگزیدگان در نماز ظهر روزهای دوشنبه از ۳۷ عدد به ۳۵ عدد کاهش می‌یابد (همان). این دقت ابوریحان در نقل سجده‌های روز دوشنبه حاکی از آن است که وی به تمامی جزئیات نمازهای برگزیدگان احاطه داشته است. شگفت آنجاست که بیرونی با این همه دقت در ذکر سجده‌های نمازهای هفتگانه برگزیدگان چرا هیچ مطلبی در خصوص تعداد سجده‌های نیوشایان ذکر نکرده تا ابهام‌های موجود در متن ابن ندیم اندکی برطرف گردد.

نتیجه

در این نوشته، وجوب نمازهای چهارگانه نیوشایان و نمازهای هفتگانه برگزیدگان با استناد به کتاب إفراد المقال فی أمر الظلال ابوریحان اثبات گردید، مساله‌ای که تاکنون گمان می‌رفت مستند به الفهرست ابن ندیم است. مسائلی مانند شمار نمازها و سجده‌ها، زمان برگزاری، فحوا و شیوه خوانش نمازها از آنجا که محتوایی محدود و اندک را در منابع کهن به خود اختصاص داده بودند، ابهامات فراوانی را به همراه داشتند. برای حل این مسائل، بازپژوهشی در نسخه‌های الفهرست ابن ندیم، بازخوانی و بازیابی آثار بیرونی و خوانش دقیق متون تازه کشف‌شده مانوی می‌تواند نقش مهمی در بازسازی نمازهای مانویان ایفا نماید. در مقایسه آنچه که ابن ندیم و بیرونی آورده‌اند چه در شمار نمازهای نیوشایان و برگزیدگان و چه در شمار سجده‌ها و نماز زمان‌ها به نظر میرسد بیرونی نظر

صحیح‌تری را همراه با جزییات بیشتری ارائه کرده است. تعداد سجده‌هایی که بیرونی برای نمازهای هفتگانه برگزیدگان ذکر کرده حکایت از نیایش‌های طولانی ایشان دارد گرچه در خصوص محتوای اذکار سجده‌ها اطلاعات اندکی وجود دارد و بخشی از آن را با وجود برخی لغزش‌ها ابن ندیم نقل کرده است. در رابطه با نسخه‌های خطی الفهرست و همچنین ترجمه‌های فارسی آن مشکلات فراوانی وجود دارد که در این مقاله بخشی از آن در حوزه محتوای سجده‌های مانویان تصحیح گردید.

منابع

- ابن الندیم، محمد بن إسحاق (۱۹۹۷ م)، *الفهرست*، بیروت، دارالمعرفة
- ابن الندیم، محمد بن إسحاق (۱۳۸۱)، *الفهرست*، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، اساطیر.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۹۰)، *مانی به روایت ابن ندیم*، تهران، طهوری
- اسماعیل‌پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۷)، *اسطوره آفرینش در کیش مانوی*، ویراسته محمد شگری فومشی، چشمه، ویراست سوم.
- اسماعیل‌پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۶)، *زبور مانوی*، برگردان متن قبطی: س. آر. سی. آلبری با همکاری هوگو ایبشر، تهران، هیرمند
- بهار، مهرداد و ابوالقاسم اسماعیل‌پور مطلق (۱۳۹۴)، *ادیات مانوی*، تهران، کارنامه.
- بیرونی، ابوریحان (۱۹۵۴)، *القانون المسعودی* (۳جلدی)، دکن. حیدرآباد، الطبعة الاولى
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۶)، *آثار الباقیه*، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران، امیرکبیر، چاپ پنجم
- تاردیو، میشل (۱۴۰۰)، *کیش مانوی*، ترجمه محمد شگری فومشی؛ ایرج جمشیدی، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۳۵)، *مانی و دین او*، تهران، انجمن ایران‌شناسی.
- کفالایا. نسخه موزه برلین (۱۳۹۵)، ترجمه به آلمانی از یاکوب پولوتسکی و الکساندر بولیگ، ترجمه فارسی از مریم قانع و سمیه مشایخ، تهران، طهوری.

References

- Beduhn.J.D (2009), *New Light on Manichaeism, Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism*, Organized by The

- International Association of Manichaean Studies, Leiden-Boston: Brill.
- De Blois. F (2000), *The Manichaean Daily Prayers, Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus*, Berlin.
- Gardner, I. (1995), *The Kephalaia of the Teacher. The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation and Commentary*, Leiden.
- Kennedy.E.S (1976), *The Exhaustive Treatise on Shadows by Abu al-Rayḥān Muḥammad b. Aḥmad al-Bīrūnī*, 2 volumes, University of Aleppo, Institute for the History of Arabic Science.
- Tardieu, M. (2008), *Manichaeism*, trnsl. Into English by M. B. DeBevoise, with an introduction by P. Mirecki, Urbana and Chicago [trnsl. of *Le Manichéisme*, Paris 1981]
- Teigen. H.F (2021), *The Manichaean Church in Kellis, Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume: 100, Social Networks and Religious Identity in Late Antique Egypt*, Jason D.Beduhn, Dylan M. Burns, and Johannes van Oort (eds.), Leiden-Boston: Brill.